

Puslespillet om andre verdenskrig i Oslo

Janne Wilberg

Fysiske spor fungerer som viktige markører i historien, og dermed i fortellingen om oss selv. Denne artikkelen handler om materielle avtrykk etter andre verdenskrig i Oslo, en tematikk Byantikvaren har vært opptatt av de siste årene for å kunne vurdere og bevare det som finnes igjen av kulturminner fra denne perioden. Kulturminner eksisterer aldri i et tomt rom, men er vevet inn i en kultur- og samfunnshistorisk ramme. For å kunne sette de fysiske sporene etter andre verdenskrig i Oslo inn i en slik større sammenheng er det nødvendig å gi et riss av tyskernes virksomhet i Norge og de konsekvenser som dette fikk for sivilbefolkningen.

Militærstrategi og «sjelekamp»

Okkupasjonen av Norge 9. april 1940 var begrunnet i militærstrategiske vurderinger basert på Tysklands behov for sikker malmtransport fra Narvik – samt på ønsket om maritimt overherredømme over Atlanterhavet. For nordmenn flest følte det som man ble tatt på senga, samtidig som de dramatiske hendelsene innledet et fem år langt politisk regime uten motstykke i Norges historie.

For dette var ikke bare den eneste gangen hele Norge ble okkupert, det var definitivt også den eneste gangen befolkningen ble utsatt for et massivt ideologisk angrep. Den tyske okkupasjonen var nemlig ikke bare

en territoriell okkupasjon, men i høy grad også en ideologisk «kamp om sjelene». I senere år er slike aspekter ved okkupasjonen hentet frem, eksempelvis okkupasjonsmaktens propaganda som gjennom sine mange fasetter preget tiden og dessuten satte sine spor også i etterkrigstidens Norge.

Både når det gjaldt fysiske omgivelser, mentalitet og samfunnsliv manifesterte dermed okkupasjonsmakten seg sterkt i dagliglivet. Alt i alt førte det til at okkupasjonen under den andre verdenskrig trolig satte dypere mentale spor her i landet enn i mange andre okkuperte land. For der inngikk hendelsene nærmest som nye ledd

FOTO: REICHSKOMMISSARIAT BILDARCHIV / RIKSARKIVET

Universitetet i Oslo ble okkupert av nazistene i 1940 og stengt tre år senere. Bildet viser en høsttakkefest i 1941 der Reichkommissar Terboven talte.

i en allerede mangslungen krigs- og okkupasjonshistorie – ofte med skiftende territorialt overherredømme som resultat.

I Terje Emberlands og Matthew Kotts bok *Himmlers Norge - nordmenn i det storgermanske prosjekt* fra 2012, om Norske frivillige i Waffen SS, belyses de propagandemessige sidene ved okkupasjonen. Materiale fra ni land bekrefter her at den norske befolkningens framtidige rolle sto sentralt i nazistenes planer for et rasemessig rent Europa – det nye Storgermania. Her skulle nordmennene ha en privilegert status ettersom man oppfattet oss som bærere av et tilnærmet rent nordisk-germansk blod. Derfor var det om å gjøre å vinne

befolkningen for nazismen så raskt som mulig, og ambisjonene på vegne av Norge og nordmenn førte til at Reichsfürer SS Heinrich Himmler ikke bare innsatte von Falkenhorst som Det tredje rikets militære øverstkommanderende i Norge, men dessuten innsatte Josef Terboven som Reichskommissar, altså som en egen politisk kommissær.

Nazifiseringsforsøk i stor stil

Følgelig igangsatte okkupasjonsmakten umiddelbart en rekke tiltak som i sum hadde til hensikt å omorganisere Norge til å fremme Tysklands interesser. Nazifiseringen av embetsverk, politi, kirke og skolevesen var typiske utslag av

dette, og det ble i sin tur viktige sporer til motstanden mot NS-myndighetene. Det var også utgangspunktet for den såkalte Foreldreaksjonen fra 1942 mot innføring av loven om nasjonal ungdomstjeneste som påla norsk ungdom mellom ti og atten år å delta i Nasjonal Samlings ungdomsfylking – på linje med det obligatoriske medlemskapet i Hitler-Jugend i Tyskland.

Nazifiseringstiltakene vant som kjent et begrenset gjennomslag hos befolkningen, selv om de fikk fatale konsekvenser for enkelte grupper. Klappjakten på jødene, og deres påfølgende deportasjon til den visse død i tyske konsentrasjonsleirer, tilhører de mørkeste kapitlene av den tyske okkupasjonen i Norge. I tillegg kom forfølgelse, fengsling, tortur og deportasjon av personer som ble ansett som politisk opposisjonelle – og selvsagt ble det utøvet terror overfor motstandsbevegelsen, også i form av represalier mot sivilbefolkningen.

Mindre dramatiske var nazistenes forsøk på å regulere de fleste av livets forhold, og mange opplevde derfor okkupasjonen mest som mengden av hver for seg «små» begrensninger i hverdagslivet: Det var forbud mot å møtes i større grupper, forbud mot dans på offentlig sted, forbud mot norske flagg – og mot bruk av «nisseluer». Det ble forbudt å lytte til utenlandsk radio, og i tillegg kom den utstrakte sensuren av aviser, blader og bøker samt kulturytringer som teater og revy. Slike tiltak og forordninger ble riktignok ikke innført umiddelbart, men over tid og gjerne som reaksjon på befolkningens manglende lydighet overfor regimet.

Rasjoneringen var imidlertid en større ting som angikk alle.

Okkupantene og deres norske våpendragere sto dessuten for egne kulturtiltak, med NS-organisasjoner som lokale spydspisser. I Oslo etablerte man et eget Deutsches Theater i det tidligere Opera Comique i Stortingsgaten 16 – som i dag heter Christiania teater. Lokalet ble ombygd for å tjene som formidlingsorgan av nazitysklands offisielle kultur, og blant tilstelningene var markeringer av nazistiske merkedager. I krigens tidlige faser ble for øvrig en del av arrangementene her godt besøkt, men med tiden ble oppslutningen heller mager. Fra sin spesialbygde losje kunne Terboven overvære det hele.

Under andre verdenskrig ble også nye medier tatt i bruk i propagandaøyemed. Lydfilmen som var utviklet på 1920-tallet viste seg godt egnet for slike formål, men enda viktigere var nok radioen som fra omkring 1920 ble masseprodusert, slik at den i løpet av mellomkrigstiden nærmest ble allemannseie. Under okkupasjonen var propagandasendinger daglig kost i radioen, og alle som ville på kino måtte belage seg på et kvarters nyhets- og propagandainnslag før hovedfilmen begynte. Slike gjennomregulert bruk av propaganda hadde lenge utgjort en del av normaltilbudet for tyskere som søkte informasjon og kulturopplevelse, men for nordmenn fremsto det som svært fremmed. I dag kan mange av oss kjenne litt på denne motviljen i møtet med endeløst repeterende reklameinnslag i digitale medier.

I juli-august 1941 ble det innført radioforbud i Norge, noe som rent

praktisk skjedde ved at radioapparater ble tvangsinnsamlet – mens NS-medlemmer og tyske statsborgere naturligvis fikk beholde sine mottakere. Liknende tiltak ble bare innført i få andre okkuperte land, og den umiddelbare årsaken skal ha vært den norske sivilbefolkningens mange tyskfiendtlige markeringer. Til sammenlikning var det verken radioforbud i Danmark eller i Belgia, og først et stykke ut i krigsårene ble dette innført i Nederland.

Det er flere årsaker til at Norge gjennomførte et av de mest omfattende og strengeste krigsoppgjørene etter frigjøringen. Okkupantenes og deres norske våpendrageres brutalitet samt vår historie fram til 1940 bidro til det, sammen med den uretten som mange hadde opplevd ved å bli fordrevet fra gård og grunn – for å gi plass til større tyske anlegg som flyplasser og forsvarsverker. Mange hadde heller ikke noe å vende tilbake til etter krigen, idet eiendommene da for alltid var omgjort til nye anlegg. Helt spesiell var den brutale evakueringen og brenningen av Finnmark mot slutten av krigen, slik at en hel landsdel på sett og vis måtte begynne på nytt. Men også opplevelsen av okkupasjonsmaktens massive tilstedeværelse i hverdagen og dens trivialiteter spilte inn. Det siste kan være noe av grunnen til at enormt mange av de fysiske sporene etter okkupasjonen er slettet i ettertid og at spørsmålet om bevaring av «skammens bygninger» fortsatt vekker sterke følelser.

Sjatteringer fra hvitt til sort

Uansett fikk det norske folk dype mentale sår av okkupasjonen, og det skulle gå

50 – 60 år før man tok inn over seg de mange nyansene i mellommenneskelige forhold, ideologisk tilhørighet og alle sider av de krigshistoriske hendelsene. Erfaringen fra andre deler av Europa har vist at det gjennomgående tar så lang tid før man er i stand til å begynne den kollektive bearbeidelsen av minnene om krigens grusomheter, slik at man makter å utvide historien til å omfatte mer enn bare seierherrenes historie.

Frigjøringsjubileet i 1995 og krigsjubileet i 2000 innebar en utluftning i mange lokalsamfunn som følte behov for å tilføre sin historie flere nyanser. For man bør ha i mente at det norske krigsoppgjøret gikk mye lenger enn i andre europeiske land. Sett med europeiske øyne ansees i dag vår behandling av «tyskertøser» og «tyskerbarn» som «forbrytelser mot menneskeheten». Også enkelte hendelser i etterkrigstiden utgjør dermed deler av den vonde historien, noe Oslo Museum fortjenestefullt har hentet frem denne høsten gjennom utstillingen Forelsket og foraktet. Norske kvinner – tyske soldater.

Hvor mange av okkupasjonstidens spor er bevart?

De sterke følelsene som krigen utløste etter frigjøringen førte til at man mange steder søkte å slette sporene etter tyskerne. Andre steder ble bygninger og anlegg bevart rett og slett fordi de var i bruk av det norske forsvaret eller av privatpersoner. Et stort antall av tyskersnes brakker ble dessuten sendt nordover som krishjelp til befolkningen i Finnmark, og etter hvert som landsdelen kom på fote igjen ble brakkene erstattet med nybygg. Deretter ble brakkene i mange tilfeller

UKJENT FOTOGRAF / ARBEIDERBEVEGELSENS ARKIV OG BIBLIOTEK

Det sivile luftvern. Dekningsgraver under arbeid ved Olaf Ryes plass i mars 1940.

ødelagt med hensikt, slik at det mange steder knapt finnes noen igjen. Dermed er sporene etter okkupasjonstiden, i dybeste forstand kulturminner, i ferd med å forsvinne i mange lokalsamfunn. Dette igjen svekker våre muligheter til å gripe og gjenoppleve en periode av vår historie, om enn aldri så dystert.

I senere år har det vært gjort mye for å kartlegge og formidle ulike sider av okkupasjonen her i landet, som eksempelvis krigsfangenes historie. Men med unntak av Landsverneplan for Forsvaret og Hordaland fylkeskommunes prisverdige kartlegging av andre verdenskrigs kulturminner, samt igangsetting av et tilsvarende prosjekt i

Troms, er det ikke foretatt systematiske kartlegginger av alle de fysiske sporene fra andre verdenskrig, verken regionalt eller på landsbasis.

Dermed finnes det ingen total oversikt verken over «den opprinnelige bestanden» i Norge eller over hva som står igjen av kulturminner fra andre verdenskrig. Dette vanskeliggjør verdisetningen av eksisterende bygninger og anlegg både i et lokalt, regionalt og nasjonalt perspektiv. Idet også tidsvitnene nå er i ferd med å dø ut er det derfor nå et stort behov for å gjennomgå arkivene til den halvmiliære Organisation Todt eller O.T., som fungerte som det tyske forsvarets bygningstjeneste. Disse arkivene har vært

utilgjengelige inntil Riksarkivet nå har gjort dem anvendbare i sin helhet.

Gjennom fire artikler i Fortidsvern (nr. 2/2011) ble forholdet belyst av Byantikvaren i Oslo og Fortidsminneforeningen. Der het det blant annet at « ... Det brenner et blått lys for de mange enkeltkulturminner over hele landet som ennå ikke er satt inn i en større sammenheng, samtidig som de er under utbyggingspress eller i ferd med å forvitte. Hvis man vi ikke gjør noe for å kartlegge 2. verdenskrigs kulturminner og retter et våkent øye mot de kulturminnene som fortsatt er igjen, risikerer vi å utsette en viktig bit av vår 'kollektive hukommelse'».

Med dette som bakteppe og med aktuelle vernesaker som knytter an til denne delen av historien, fant Byantikvaren det nødvendig med en kartlegging av de gjenværende fysiske sporene etter okkupasjonsmakten i Oslo. I samarbeidet med kunsthistorikeren Øyvind Reisegg og med god hjelp av militærhistorisk interesserte Erling Vold har man fått tilgang til et vell av ny informasjon, samtidig som Aftenpostens lesere har bidratt med verdifulle tips. Dermed har vi nå et klarere og mer detaljert bilde av okkupasjonsmaktens omfattende fysiske tilstedeværelse i byen. Langt på vei kjenner vi nå antallet tyskerleire i Oslo – og hva som er igjen etter dem. Verdt å merke seg er at også Riksantikvaren og Miljøverndepartementet nå har tatt krigsminner inn som et satsningsområde i sine overordnede dokumenter. Det samme har Oslo kommune.

En sterk tilstedeværelse

For etterkrigstidens generasjoner kan det være vanskelig å forestille seg hvor tydelig den tyske tilstedeværelsen var i Norge, både i byene og på landsbygda, for også den som har arbeidet en stund med temaet blir slått av dette massive nærværet. Byens normalbefolkning talte i krigsårene omkring 280.000 personer, og i tillegg kom altså et stort antall tyskere – samt krigsfanger. Det var ikke bare hovedvekten av den omfattende tyske militære og sivile hovedadministrasjonen som holdt til i Oslo. I tillegg tjente hovedstaden som transittsted for ordinære tyske tropper, krigsfanger og folk utskrevet til arbeidstjeneste – frivillig eller med tvang. Derfor har vi ennå ikke den fulle oversikten over hvor mange som i tillegg til byens befolkning oppholdt seg i Oslo som et direkte resultat av krig og okkupasjon. Et anslag er at det til enhver tid var nærmere 40.000 personer, eller om lag 15 % av befolkningen, men kan ha vært høyere. Christiania Brødfabrikk leverte daglig 25.000 brød til okkupasjonsmakten.

Basert på MILORGs etterretningsrapporter holdt tyskerne til på 800 adresser eller steder, men vi vet at tallet må ha vært høyere, ettersom det nå er funnet tyske leire og brakker som ikke er med i MILORGs oversikt. Okkupasjonsmakten gjorde seg særlig gjeldende i Oslos sentrum hvor det ble rekvirert et stort antall bygninger. Det var både offentlige bygg og forretnings-gårder, fra storting og rådhus til skoler og jernbanestasjoner. Til dette kom en utstrakt rekvirering av hoteller, pensjonater og hospitser foruten av private boliger. Et stort antall boliger

måtte nemlig fraflyttes, ofte i all hast, for å gi plass til okkupasjonsmaktens folk, ikke minst de mange sivile tjenestemenn som arbeidet i krigsadministrasjon og samband. Dette omfattet også et stort antall kvinner.

Det tyske byggeriet i Norge

Norges befolkning utgjorde i 1940 knapt tre millioner innbyggere. Ved krigens slutt talte okkupasjonsmakten 450.000 personer – hvorav 100.000 sivilister. Alle disse skulle innkvarteres, samtidig med at man igangsatte en omfattende oppføring av festninger, som del av den såkalte Atlantic Wall som i sin helhet strakte seg langs Europas kyster fra Kirkenes til Biscayabukta.

I 1940 hadde Norge en dårlig utbygd infrastruktur sammenliknet med Tyskland. Derfor begynte okkupasjonsmakten allerede i april dagene 1940 med omfattende byggearbeider mange steder i landet. Hovedaktøren O.T. hadde eget distriktskontor for Danmark-Norge i Oslo med betegnelsen OT-Einsatzgruppe Wiking, opprettet i 1940. Her planla og realiserte man et stort antall ulike anlegg, og særlig slike som var knyttet til hærens (Wehrmacht Heers) virksomhet, samt bygninger tiltenkt den sivile tyske administrasjonen. I tillegg kom en del oppdrag for Luftwaffe (Wehrmacht Luftwaffe) og enkelte for Marinen (Wehrmacht Marine). O.T. var likevel slett ikke enerådende. Blant annet organiserte den tyske marinen mange steder sin egen byggevirksomhet når det gjaldt eksempelvis kystfort og leire.

I Norge engasjerte O.T. og øvrige byggeaktører dels tyske og andre

utenlandske entreprenører, men også et større antall norske – de såkalte brakkebaronene. Ved store og teknisk sett kompliserte anlegg anvendte man gjerne tysk teknisk ekspertise, tyske entreprenører og byggvarefirmaer, mens arbeidsstokken for øvrig besto dels av ordinære norske arbeidere og dels av tvangsutskrevne og krigsfanger. O.T. bygget dessuten anlegg i egen regi, fortrinnsvis ved hjelp av utenlandsk tvangsarbeidskraft. Opprinnelig ønsket O.T. å benytte vanlige norske bygningsarbeidere, men på landsbasis viste dette seg problematisk fordi mange motsatte seg «tyskerarbeid». Derfor måtte man i stedet sette sin lit til krigsfanger, fortrinnsvis fra Sovjet og Serbia. Det skal ha vært rundt 100.000 slike krigsfanger i Norge under okkupasjonen.

Logistikk på høyt nivå

Man kan spørre seg hvorledes det var mulig å gjennomføre den svært omfattende logistikk- og byggevirksomheten som preget det okkuperte Norge. Svaret ligger blant annet i at Tyskland trolig disponerte verdens fremste «byggningsbyråkrati». Dette var utviklet i Preussen etter Tysklands samling i 1872, og planleggingen av okkupasjonen hadde dessuten pågått i årevis. Når større arbeider i Norge kunne igangsettes allerede i april dagene og sikres en hurtig framdrift, skyldtes det at man umiddelbart kunne dra nytte av et bredt utvalg av forhåndsproduserte typetegninger til både stridsanlegg, verksteder og ulike typer militærleire – samt for de tvangsarbeids-, fange- og forbedringsleire som nazistynet hadde behov for. Mange av tegningene var allerede

FOTO: BYANTIKVAREN I OSLO

Skytestilling foran President Harbitz gate 4, Villa Klevstuen, brukt til innkvartering og velferdsbygg (casino) for tyske marineoffiserer.

utprøvd, ettersom tyskerne i årene før krigsutbruddet brukte dem til å realisere anlegg i Tyskland – og i de suksessivt annekterte landområdene. Man blir slått av et nesten skremmende planleggings- og gjennomføringstalent.

Storstilt tyskerbyggeri i hovedstaden

Så langt i kartleggingen kan det dokumenteres at tyskerne oppførte minst 800 brakker og andre bygninger i Oslo. Til dette kom tiltak for å bedre infrastrukturen

i form av vei- og trappeanlegg, kaier og flystriper. Og selvsagt et stort antall rene stridsanlegg – tyskerne anla 33 større bunkere og fjellanlegg i Oslo-området, hvorav de fleste til operative militære formål. Blant de mest kjente er bunkerne i Ruseløkka-området, blant annet under Oslo Handelsgymnasium. I tillegg kan nevnes Furulund bunker for den tyske etterretningstjenesten samt fjellanlegget i Holmenkollen. Tyskerne utformet dessuten i 1943 en «masterplan» for Oslo. Denne synes i hovedsak å behandle infrastruktur som veier og havneanlegg, men omfattet derimot ikke militæreirene. Planen er foreløpig ikke analysert nærmere, og arbeidet byr seg nærmest frem som et forskningsprosjekt.

Stridsanleggene

Den tyske okkupasjonen var basert på militær tilstedeværelse og hadde luftartilleri som en bærebjelke. Forsvaret av hovedstaden omfattet mer enn selve byen ved at det militære distriktet omfattet Asker (inkludert Skaugum), Bærum og Nesoddlandet – og selvfølgelig store deler av Aker. Det var militæreire på Ski og i Ås. Fornebu var svært viktig for lufttransporten og fikk i likhet med øvrige flyplasser i Norge et omfattende antiluftskyttsforsvar samt nærforsvarsstillinger. Hovedansvaret var her å forsvare selve flyplassen mer enn byen. Tyskerne overtok Gressholmen sjøflyhavn og hadde flybase der under hele krigen, forsvart av to kanoner. Sjøflyhavnen er den eneste bevarte av de tidlige flyhavnene i Norge. Her finnes også noen rester etter stridsanlegg. For øvrig var det anlagt en flystripe/plass på

Linderud, på jordene ved Bredtvedt. Dette var visstnok reserveflyplass for Fornebu. Her er heller ingen spor tilbake.

Varden leir på Nesodden og anleggene i Nordstrand/Ekeberg-området dannet hjørnesteiner i luftforsvaret av byen som ellers omfattet kanoner på Stabekk, Gressholmen og Huk, et stort 16-kanoners batteri ved Holmendammen samt batterier på Korsvoll og Bjerke. Varden leir besto av mer enn tretti bygninger og disponerte flere radarer og et stort såkalt FLAK-batteri (forkortelse for Fliengerabwehrkanone, altså antiluftskyts) med 12 stk. 88 mm. og 2 stk. 20 mm. kanoner – de førstnevnte var tyskernes mest benyttede tunge luftvernkanoner. Varden var direkte forbundet med Ekeberg og Korsvolltoppen batteri som var bestykket med seks antiluftskytskanoner.

Man kan ikke vurdere disse anleggene isolert, idet de inngår i en større helhet. Dette beskrives nærmere i to av Historielaget Søndre Nordstrands årbøker (for 1986 og 1989-90), basert på et formidabelt arbeid med kartlegging av den tyske aktiviteten i området og med utgangspunkt i MILORGs etterretningsmateriale. Takket være historielaget er dette den delen av de tyske anleggene i Oslo som vi har best kjennskap til. Derfor er det naturlig å bruke beskrivelsen av Ekeberg-området som en illustrasjon av kompleksiteten i den militære tilstedeværelsen i byen.

Søndre Aker og Ekeberg - den reneste festning

Det største og langt viktigste «spisse» militære området i Oslo var Søndre Aker,

med Ekeberg som militært kjerneområde. Her fremsto naturlig nok den tyske tilstedeværelsen som særlig markant, og det var særlig tydelig fordi det til sammen bare bodde omkring 30.000 nordmenn i Søndre Aker. En stor del av Ekebergsletta var befestet med blant annet et stort antall kanoner i området mellom Ekebergveien, Brannfjellveien og Ekebergbanens linje til Simensbråten. FLAK-batteriet her med kodenavnet «Anton» var bygget for 22 kanoner, men nådde aldri et større antall enn 18. Likevel var dette et stort batteri i norsk sammenheng og omfattet et nettverk av betongstillinger med tilhørende ammunisjonslagre og annen infrastruktur. Mellom stillingene fantes flere mindre bygninger som huset krigsfangene som skulle utføre forefallende arbeid på batteriet. Det var for øvrig oppsatt med 250 soldater som var innkvartert utenfor selve batteriområdet. En tredjedel av Oslos tunge luftvernkanoner befant seg dermed på Ekeberg.

I dag finnes ingen spor av dette, og på tilsvarende vis ble hele Varden leir på Nesodden revet, ryddet og sikret omkring årtusenskiftet, med unntak av mannskapsmessen som var i kommunal bruk. Korsvoll ble derimot sprengt av Forsvarsdepartementet og Oslo kommune så sent som i 2005, noe historielaget reagerte sterkt på, fordi det skjedde uten forvarsel og uten begrunnelse. Her er bare noen få spor tilbake i terrenget.

På Ekebergsletta fantes også tyskerbrakker, en del av dem i bruk av Marinen, mens batteripersonellet var innkvartert på Bekkelaget høyere skole. I Brannfjellområdet anla man

FOTO: WWW.EIKEBERG.ORG

Sjeldent bilde som viser luftvern batteriet i sine stillinger på Ekeberg. Kanonbatteriet fylte hele den nordre delen av Ekebergsletta.

dessuten både radiostasjoner og flere radarinstallasjoner, nødvendig fordi radiosamband, radarvirksomhet og tidligvarsling utgjør luftforsvarets hjørnesteiner. De fleste sporene av dette er også borte. Personellet der omfattet et større antall kvinner som hovedsakelig arbeidet som radar- og radiooperatører, slik tilfellet var også ved andre tilsvarende anlegg i Ekebergområdet. Kvinnene var i hovedsak innkvartert i privatboliger på Nordstrand. På Nordseter gård anla man en såkalt Würzburger Riesse, eller Kjempen fra Würzburg, som var en av tyskernes aller største og sterkeste radarer.

På Åsberget ved Sjømannsskolen lå et kanonbatteri med kapasitet for 15 kanoner, selv om et mindre antall var i funksjon. Batteriet ble bygget i stein og forsterket innvendig med

trestokker, og til anlegget hørte et større ammunisjonsmagasin i betong. Luftwaffe betjente batteriet og ivaretok vaktholdet av Sjømannsskolen som tjente som navigasjonsskole for den tyske marinen. Til sammen var 250 mann tilknyttet anlegget som omfattet en liten militærleir med seks brakker og vaktbu.

Ekebergrestauranten var rekvirert til radiostasjon, og her ble det oppført et mindre antall brakker, samtidig som boligene i Kongsveien 21 og 23 ble rekvirert til militær innkvartering. Bak dem ble det etablert et tilfluktsrom i fjell og i tillegg kom bunkere og nærforvarsstillinger for å hindre uautorisert adkomst fra veiene. Piggtrådsperringer, vaktbuer og skytestillinger helt frem til Ljansbukta preget dette sterkt befestede området. Dessuten var det her anlagt store pansersperringer langs innfartsårene – i

FOTO: WWW.EIKABERG.ORG

Ekebergområdet var byens sterkest befestede område under 2. verdenskrig med en rekke radar- og radioinstallasjoner som støttet hele Wehrmacht. Bildet viser en radar inngjerdet av piggråd med kanonbatteriet i bakgrunnen.

tillegg til en sammenhengende sperrelinje med piggråd fra Hvervenbukta til Lutvann som var opplæringsleir for tysk etterretningstjeneste. Denne 1,5 mil lange sperrelinjen, som var utstyrt med skyttergroper og maskingeværreder, var planlagt helt frem til Øyern. For øvrig var piggrådsperringer et vanlig syn de fleste steder i byen.

Bakgrunnen for den nevnte forsvarslinjen var behovet for å sikre innfartsveiene til Oslo, men trolig tjente den også som en ytre befestningslinje for både de nevnte stridsanleggene på Ekeberg og for anlegget på Lambertseter som var blant byens største leire med 56 bygninger. Denne tjente som typisk transittleir for militært personell og rommet til tider så mange som 3.000 mann samtidig. På Lambertseter lå i tillegg Oslo kringkaster som var av stor strategisk betydning og var tilsvarende

sterkt befestet. Som Luftwaffes hovedforsyningsområde utgjorde også Sjursøya, med sine store drivstofflagre inne i fjellet og 40 brakker, et militært mål. Det knyttet seg slik vitale tyske interesser til leiren på Ljanskollen, til kaianlegget i Hvervenbukta og ved etableringen av oljehavn og lager langs Mosseveien under Ljanskollen.

På Ekeberg ble for øvrig den tyske æreskirkegården anlagt, og i det hele tatt var Søndre Aker med Ekeberg det området i Oslo som var sterkest berørt av okkupasjonsmakten. Med unntak av tre betongringer etter kanoner er i dag alle bygninger, kanonen og radarstillinger, radiomaster og annet teknisk utstyr forsvunnet, det samme gjelder flertallet av nærforsvarsstillingerne. Dessuten er alle spor etter lyskasterstillinger, piggrådsperringer, bunkere og minefelt fjernet.

Antiluftskyts over hele byen

I tillegg til de store luftvern batteriene ble et stort antall luftvernmitraljøser plassert på egnede steder omkring i byen. Eksempelvis ble flere skoler og offentlige bygg utstyrt med observasjonsplattformer bygget inn i takkonstruksjonene, slik at de kunne fungere både som observasjonsposter og som mitraljøseplattformer for det luftvernartilleriet som skulle forsvare byen mot allierte flyangrep. Det er i dag svært få spor igjen av dette, men iblant kan man finne en betongring i gresset på høydedrag og små koller, som vitnemål om mitraljøsestillinger. En slik eksisterer like sør for Oslo Handelsgymnasium – i dag godt skjult av vegetasjon.

Mange veikryss og institusjoner var forsynt med nærforsvarsverker som bunkere og skytestillinger. For det var ikke bare militære anlegg som man ønsket å sikre. Viktig industri fikk ofte tysk vakthold – dels for å sikre at de ansatte ikke stjal «av lasset» og dels for å sikre anleggene mot sabotasje. Noen få steder bærer fortsatt preg av dette, og da oftest enmannsstillinger til vaktholdet av viktige eiendommer, eksempelvis ved wehrmachts casino i President Harbitzgate og ved Lilleborg Fabrikker, som var en viktig leverandør av fett til matproduksjon og ulike former for industriproduksjon.

Leirene

Ingen har inntil nå hatt oversikt over byens mange tyskerleire. Dels skyldes dette at Organisation Todts arkiver i Norge først nå er blitt tilgjengelige og dels at det i tillegg fantes flere militære byggherrer

med dels ulike rapporteringslinjer og arkivrutiner. Eksempelvis har man ikke funnet noen oversikt over den tyske marinens leire, og trolig finnes den heller ikke. For Oslos vedkommende er verken Hovedøya eller Ormsund å finne i tilgjengelige fortegnelser, selv om begge var underlagt marinen.

Riksarkivet opplyser at man heller ikke kan vite om O.T.s arkiver, slik man kjenner dem, er fullstendige. En annen versjon av disse arkivalia var nemlig i sin tid i Forsvarets eie, men ble makulert på 1980-tallet. Denne usikkerheten gjelder selvsagt også for anleggene omkring i landet. Man har brukbare oversikter over det som etter krigen ble overtatt og brukt av det norske forsvaret, men det store antallet av bygninger og anlegg som raskt gikk over på private hender vet man lite om, og gjennomgående er marinens anlegg dårligst dokumentert.

I Oslo er det så langt funnet belegg for 51 tyske leire spredt over hele byen. I tillegg rekvirerte tyskerne 17 av byens skoler, som med ett unntak ble supplert med brakker. Til sammen var det 34 brakker rundt omkring på skolene og med Vålerenga skole som den desidert mest omfattende med sine åtte tyskerbrakker. Skolene ble hovedsakelig brukt som soldatforlegninger og derfor bygget man her delvis nedgravde tilfluktsrom i form av enkle betongbunkere. Rekvireringen av skoler fremsto som en enkel løsning på forlegningsbehovet, men fikk betydelige konsekvenser for skoledriften. Elevene måtte på kort varsel gis erstatningslokaler, og ikke sjelden ble undervisningen drevet hjemme hos læreren. Dette gjorde sitt til at kvaliteten på undervisningen gikk noe ned i krigsårene.

FOTO: WIDERØES PLYSELSKAP - VILHELM SKAPPEL / OSLO BYARKIV

Vigeland-museet og Frogner leir. Brydevillaen i Kristinelundveien 22 – Gestapos militærdomstol i Oslo – sees i bakgrunnen, 1952.

Hver av de tyske forsvarsgrenene hadde egne leire, og hæren hadde rimeligvis størst plassbehov. I tillegg til behovet fra troppeforpleining skulle leirene ivareta verkstedsdrift og gi muligheter for lagring av materiell og husly til mannskaper i transitt. I tillegg omfattet de forsyningslager for matvarer, ammunisjon og drivstoff. Samtidig tjente mange også som fangeleire for både krigsfanger og politiske fanger. Som en kuriositet kan nevnes at det på Bygdøy fantes en leir for brevduer – et snedig virkemiddel i etterretningens tjeneste som var klekket ut under første verdenskrig.

Leirenes størrelse varierte sterkt. De største kunne ofte bestå av mer enn 30

bygninger, noe som gjelder Smestadleiren med minst 30 bygninger, Bogstad med 34, Sjursøya med 40, Etterstad med 42, Lambertseter/Lager Nordstrand med 56. Blant de større leirene i Oslo må også nevnes Lutvann med sine 26 bygninger, mens Østensjø/Rosenbusch samt Husebyleiren hver omfattet 22 bygninger.

Byens suverent største leir, Nachschublager Nyland/Forsyningsleir Grorud, besto av hele 154 bygningsnummere. Av navnet fremgår det at stedsvalget for leiren ikke var tilfeldig, for plasseringen av hovedforsyningsleiren ved Jernbaneverkstedet i Groruddalen ga den direkte tilgang til jernbanen via et sidespor. Dermed hadde man en logistisk

FOTO: WWW.EIKABERG.ORG

Lager Nordstrand / Lambertseterleiren var en av byens største leire, tradisjonelt anlagt med lemmebrakker på geledd. Brakkene med opphøyd midtparti er staller bygget etter standard typetegninger. Leiren var bl.a. transittleir for hester som spilte en viktig rolle i forflytningen av det tyske artilleriet.

sett optimal løsning for distribusjon av ammunisjon og øvrige forsyninger til store deler av landet. Også i etterkrigstiden hadde anlegget en tilsvarende funksjon idet hærens hovedarsenal befant seg der frem til 1975.

På mange vis var dermed bygningsforholdene i Oslo svært lik dem man så i Berlin under andre verdenskrig. Historikeren Roger Moorhouse har skrevet interessant om dette i boka Berlin i krig. Liv og død i Hitlers hovedstad, 1939 – 45. (Norsk utgave 2011, Dinamo Forlag AS) Her refereres det (s.123) til blant annet den franske tvangsarbeideren Francois Cavannas beskrivelse: «På den tiden var Berlin dekket av trebrakker.

Selv i de minste områdene i hovedstaden var det rekker av brukte trekasser, dekket med takpapp. Stor-Berlin lignet en eneste leir, som var blitt spredt mellom de solide bygningene, monumentene, kontorblokkene, jernbanestasjonene og fabrikkene.»

Så langt har vi funnet at tyskerne bygget mer enn 870 brakker/bygg fordelt på minst 80 adresser i Oslo.

Byggeskikken

Mens stridsanlegg og bunkere ble oppført i betong og eventuelt kledd innvendig med treverk var flertallet av okkupasntenes oppførte bygninger i Oslo nettopp trebrakker bestående av prefabrikkerte

Tømmerhytteområde i Smestadleiren med Ullernchausseeens funkisvillaer i bakgrunnen. Disse «blokkhusene» ble oppført i stort antall i Oslo-området, ofte til offisersbruk. Kilde: Heftet Europamesterskapet Oslo 1922-25 august utgitt av Norges Idrettsforbund i 1946.

elementer, såkalte «lemmebrakker» eller mer forseggjorte laftede «blockhaus». I begynnelsen ble trebrakkene importert, men i et trerikt land som Norge med lang sagbrukstradisjon er det grunn til å tro at lemmebrakker ble produsert i stor skala også her i landet, eksempelvis i Østerdalen. Dette er imidlertid lite undersøkt, samtidig som det fortsatt kan være et følelsesladet tema å gripe fatt i.

Lemmebrakkene var gjerne på en etasje, selv om det finnes både halvannen og toetasjes typer. Særlig fangebrakker og lagerbygg var uisolerte og hadde dårlige oppvarmingsmuligheter, mens bygninger med høyere status var av bedre kvalitet. Også mange av verkstedanleggene ble oppført av lemmer. Stallen var dessuten en mye brukt bygningstype som var lett gjenkjennelig gjennom et forhøyet midtparti og utganger på kortsidene.

Hestehold var knyttet til artilleriet, ettersom mesteparten av skytset var hestetrukket. Garasjer, overdekkede oppstillingsplasser og vedlagre var blant de enkleste trekonstruksjonene i typegalleriet, ikke sjelden kombinert med bølgeblikkplater.

Enkelte leire hadde høyere status som følge av at beboerne befant seg høyere opp i det militære hierarkiet, noe som forutsatte mer forseggjorte bygninger. Etter hvert ble det også realisert leire der bygningene hadde mindre brakkepreg, samtidig som større regionale forskjeller innen det tyske byggeriet gjorde seg gjeldende. Det store omfanget av laftehytter røper at man på Østlandet hadde en levende laftetradisjon som ble utnyttet i tyskernes typebyggeri, og her ble det store flertall oppført med saltak i henhold til østnorsk byggeskikk.

FOTO: EBV, OSLO KOMMUNE

«Klosterkroa», opprinnelig offisersmesse i den tyske marineleiren på Hovedøya. Typisk «lemmebrakke» bygget av prefabrikerte elementer og en av tyskeres vanligste brakketypen.

FOTO: BYANTIKVAREN I OSLO

Kanonhallen var en del av Løren leir, anlagt av tyskerne på tomtegrunnen til Norma ammunisjonsfabrikk. Hallen var verksted for artilleri og lettere våpen, og utgjør sammen med verkstedet på Skar to av svært få gjenværende verkstedhaller fra 2. verdenskrig i Europa.

På Vestlandet ble det derimot realisert funksinspirente og bunglowlignende trebrakker med slake mansardtak.

Militærleierene ble vanligvis organisert med brakkene plassert symmetrisk langs en leirgate. For øvrig omfattet de faste elementer som en ekserserplass og et messe- og velferdsbygg. Karakteristisk for Oslos leire var de mange «laftehyttene»

som det også knytter seg myter til, for det het seg at de var en «folkegave» fra finnene til oss nordmenn. Men i virkeligheten ble de reist etter O.T.s typetegninger. Slike hytteleire lå i hovedsak i utkanten av byen og gjerne slik at grupper av hytter ble spredt i terrenget. Ikke sjelden besto større leire av en kombinasjon av slik hyttebebyggelse og av en mer tradisjonell militærleir med brakker.

Dette er neppe tilfeldig, idet man søkte å kamuflere militærleire som uskyldige norske hyttegrender – og områdene gled da også godt inn i nordmarksterrenget. Et godt eksempel er Lutvann leir som de allierte kjente til, men som de aldri klarte å identifisere. For øvrig var mange anlegg kamuflert på mer tradisjonelt vis – med maling og tildekking med netting. Tyskerne mestret i høy grad kamuflasjefaget, og i Berlin søkte man endog å kamuflere enkelte elver ved å dekke dem til slik at terrenget øyensynlig ikke tilsvarte fiendens kart.

Hovedkvarterer og bunkere

Den tyske forsvarsledelsen samt dens administrative ledelsen i Norge ble stasjonert i Oslo, og der måtte man snarest skaffe egnede lokaler. Dette skjedde ved rekvirering av hoteller og offentlige bygninger, og etableringen preges fra første stund av preussisk disiplin og gjennomføringsevne. Staben til general Falkenhorst skal faktisk ha forhåndsbestilt et stort antall rom på KNA-hotellet fra 9. april, og deretter rekvirerte man Parkveien 64 vis à vis hotellet til forlegning. Rett over gaten var Oslo Handelsgymnasium under oppføring, og noe av det første Falkenhorst gjorde

FOTO: BYANTIKVARENT I OSLO

Ruseløkkaområdet huset flere viktige hovedkvarter og anlegg som var forbundet med hverandre av et nettverk av underjordiske ganger. Her sees Statens kvinnelige industriskole i Cort Adelersgate i forgrunnen, Ruseløkka folkeskole og bakerst Victoria terrasse.

var å ferdigstille skolebygget til bruk som krigshovedkvarter for hæren og for den samlede militære ledelse. Slik sto skolebygget ferdig i 1941, etter at man også hadde etablert et stort og bombesikkert anlegg under skolegården. I tillegg kom en mindre bunker i tilslutning til hotellet.

Fra skolens underjordiske rom kom man over i KNA-hotellet og videre ned i Ruseløkkaområdet, samtidig som det fantes en nødutgang i retning Filipstad. Nedgangen fra gatenivået er fortsatt markert med en av de originale dørene og en karakteristisk utelampe. I Cort Adelers gate 33, omtrent i rett luftlinje lenger ned i Ruseløkka-området, lå en overvåkingsstasjon i bakgården

til Statens Kvindelige Håndverks- og Kunstindustriskole.

Denne igjen var forbundet med en større bunker under utearealene på Ruseløkka skole, og dette anlegget ble brukt av den tyske sikkerhetstjenesten for avlytting av illegalt radiosamband med London, i tillegg til at man drev en omfattende telefonavlytting. Det var forresten den samme bunkeren som i etterkrigstid ble brukt ved den senere sterkt kritiserte overvåkingen av venstresiden i norske politikk.

Under okkupasjonen kunne man via en tunnel ta seg fra denne såkalte Ruseløkkabunkeren og til Victoria Terrasse. Selvsagt krevde etableringen av slike anlegg omfattende byggearbeider,

og sivilbefolkningen kjente til flere av bunkerne – men man visste ikke at de ulike delene var bundet sammen av et nett med tunneler. Disse er i dag en saga blott, noe er gjenmurt og mye har blitt fjernet i forbindelse med etterkrigstidens grøftegraving og veiarbeider. Vi vet likevel at det fortsatt skal finnes enda en større bunker i Cort Adellers gate, samtidig som flere kjellere i de omkringliggende bygårdene fylte militære funksjoner. Historikeren Tom Bloch Nakkerud arbeider for tiden med å kartlegge anlegget.

Slike underjordiske forbindelser mellom ulike bunkere og andre militære anlegg, såkalt «clustring», var vanlig i tyskokkuperte byer, og i Oslo er bunkeranlegget ved Oslo Handelsgymnasium det beste eksemplet på slike krigshovedkvarterer. Forsatt er deler av anlegget godt bevart og tilrettelagt av lokale ildsjeler som et slags museum for nazistenes aktiviteter i Oslo under krigen.

Også andre steder i byen anla man større bunkere, som med få unntak er «rensket» innvendig og murt igjen i etterkrigstiden, slik som Gestapos anlegg på Furulund. Derimot er det fortsatt mulig å komme inn i Holmenkollanlegget, som ble anlagt av Luftwaffe og videreutviklet til NATO-formål etter krigen. Anlegget var en del av Holmenkollen leir, og deler av det er i dag fredet, noe som likevel ikke omfatter den eldste, okkupasjonsrelaterte delen. Derimot er noen tyske festningsverk bevart på fremsiden av Holmenkollanlegget.

De tyske forsvarsgrenene hadde sine respektive hovedkontorer som sto i

direkte kontakt med Berlin. Luftwaffes organisasjon hadde adresse Oslo Rådhus og Solplassen 1, som ligger like ved. Her sto man dessuten i direkte kontakt med anleggene i Søndre Aker og på Holmenkollen. Den tyske marinens administrasjon holdt til i forretningsgården med adresse Fridtjof Nansens plass 2-5 og Solplassen 1, mens det operative krigshovedkvarter lå på Vækerø, i rekvirert hovedbygning supplert med en av byens større bunkere. Den tyske sivile administrasjonen, med Reichkommissariat für die besetzten norwegischen Gebiete og SS (Schutzstaffel), under Terbovens ledelse, holdt først til på Stortinget og deretter Victoria terrasse. Forholdsvis sent under krigen flyttet man til Oslo Handelsgymnasiums bygning, før endelig forflytning til Lillehammer Turisthotell.

Fangeleire og fengsler

Under okkupasjonen hadde Norge den høyeste tettheten av fangeleire i Europa, med flere enn 350 anlegg på landsbasis. Flesteparten ble etablert for å huse fanger som ble brukt til bygnings- og anleggsarbeid, og i tillegg kom mer tradisjonelle politiske fangeleire, som Grini nær Oslo og Espeland leir i Bergen.

Fangeleirene i Oslo har en mer komplisert historie enn det som vanligvis gjelder leirene utover landet, der anlegg i stor grad ble etablert for å huse fanger som arbeidet i nærområdet. Fangenes historie i Oslo er derimot godt belyst gjennom flere bøker. Ettersom forholdene tross alt var små i Oslo, samtidig som tiltak som gjaldt infrastruktur hadde et begrenset omfang, unngikk man her store krigsfangeleire knyttet til krigsindustri inne i selve byen.

Det var heller ikke behov for leire som kunne inngå i større infrastrukturer, slik Berlins Sachsenhausen ble anlagt i tilslutning til et av byens store teglverk.

Den største og antakelig mest kjente fangeleiren i Norge var Grini i Bærum, der Oslos politiske fanger ble plassert. Her hadde tyskerne tatt i bruk det ikke ferdigstilte Ila kvinnefengsel som de bygget ut til fangeleiren Grini, og som i etterkrigstid er kjent under navnet Ila fengsel, forvarings- og sikringsanstalt. Under okkupasjonen hadde Grini en variert funksjon før Gestapo overtok i 1942. I tillegg til forvaring av politiske fanger fungerte den som transittleir for dem som skulle deporteres til utenlandske leire. Til sammen satt 20.000 fanger på Grini under krigen. Det dreide seg fortrinnsvis om nordmenn, men også en del utlendinger ble forvart der.

For øvrig var fangene i Oslo-området mindre stasjonære enn andre steder i landet, idet de gjerne ble flyttet fra sted til sted i byen ettersom hvor det var behov for arbeidskraft – til bygging av veier, kaianlegg, brakker og hele leire. En del fanger ble dessuten transportert daglig fra eksempelvis Etterstadleiren til tvangsarbeid på store og små tiltak omkring i Oslo. Fangene kunne være av utenlandsk eller norsk opprinnelse og blant dem var både krigsfanger og folk som var arrestert for illegal politisk virksomhet.

Innen noen av tyskernes egne forlegninger var større brakkeområder også tiltenkt fanger, slik at det er naturlig å anse dem som fangeleire. Dette gjaldt anleggene på Smestad, Etterstad, Ljanskollen, Ekeberg, men det kan det

finnes flere slike som vi foreløpig ikke kjenner til. I tillegg fantes det temporære fangeleire som Ormsund Roklubb, der fangene bidro til byggingen av Ormsund leir foruten et teknisk verksted ved roklubben. Sporene etter fangeleirene er i dag få, og inntil nylig lot det til at kommandantboligen på Grini var den eneste gjenværende, i tillegg til en brakke som ble flyttet tilbake til Grini i 2010.

De viktigste bygningene innen Oslos grenser som fremdeles eksisterer og som kan knyttes til fangehistorie, tortur og henrettelser er Victoria Terrasse som var Gestapos hovedkvarter under mesteparten av krigen. I tillegg kommer den gamle politistasjonen i Møllergata 19 samt Akershus festning som begge ble brukt til fengsling og forfølgelse. For øvrig ble Bredtvedt fengsel, Botsfengslet og «Bayern» brukt av tyskerne til fengslingsformål. Mindre kjent er Kristinelundveien 22 ved Frognerparken, der den såkalte «Brydevillaen» huset SS-und Polizeigericht IX. Der ble blant andre fagforeningslederen Rolf Wickstrøm og LOs juridiske konsulent Viggo Hansteen dømt til døden for deretter å bli henrettet på Årvoll.

Verkstedene

Hva var vel en militærmakt uten lagre og verksteder? De respektive leirene besto vanligvis av bygninger som ivaretok lagerbehovet, og når det gjaldt verksteder etablerte tyskerne mange slike i Norge, ikke minst for reparasjon av kanoner og teknisk utstyr. Det dreide seg gjerne om store bygninger med alt tenkelig teknisk utstyr. Av de få som er bevart befinner to seg i Oslo. Det ene ligger i den gamle

militærleiren på Skar i Maridalen, der administrasjons-bygningen, en garasje og selve verkstedhallen for luftvernartilleri er fredet. Den andre er den såkalte Kanonhallen på Løren, også den er fredet sammen med leirens administrasjonbygning. Som navnet tilsier tjente Kanonhallen som verksted for tyngre artilleri. De nevnte anleggene er unike i Norge og trolig sjeldne også i europeisk sammenheng.

Propagandarelaterte anlegg

Få bygningsmessige spor er igjen etter den massive tyske propagandavirksomheten. En av disse er restene etter det sentrale trappeanlegget ved den tyske æreskirkegården på Ekeberg. Denne ble anlagt i mai 1940 og hovedsakelig ment som gravplass for mannskapene fra den senkede krysseren Blücher. Kirkegården ble nedlagt i 1952 og alle gravene flyttet, samtidig som man fjernet de seremonielle delene av anlegget og planerte terrenget.

I forbindelse med etableringen av den nye Ekebergparken vil et nytt trappeanlegg med benker og trær i hovedsak erstatte det gamle som er i så dårlig forfatning at det ikke kan tjene noen hensikt for den nye parkens mange besøkende. Skilting vil imidlertid fortelle om Ekebergs krigshistorie som også omfatter middelaldertrefninger og 1700-tallets kamper mot svenskene.

Det best bevarte propagandaanlegget i Oslo er Filmteateret i Stortingsgaten, der tyskerne bygget om et eldre teater slik at det fungerte som et Deutsches Theater, altså en nazi-tysk kulturell storstue, men innenfor en lang teaterhistorie på samme sted. Interiøret er snart fredet.

Få materielle spor etter en dramatisk tid

Vi kan fastslå at det i dag bare er få og rudimentære spor igjen etter de omfattende anleggene som tyskerne oppførte i Oslo under okkupasjonen. De bevarte bygningene utgjør en sammensatt gruppe: Tre laftede tømmerbygninger står igjen fra Smestadleiren og tre brakker og et ompanelt tømmerhus er fra verkstedområdet på Bogstad. På Lutvann er det bevart et lite «blockhaus»-miljø med et messebygg/casino og et lite felt med seks tømmerbygninger – det eneste av sitt slag i Oslo. På Gaustad befinner det seg en A.T.-brakke – eneste spor etter Arbeidstjenestens virksomhet i byen. Ved Nyland/Grorud står et lite verkstedmiljø med tre murbygninger igjen etter byens største leir, Grorud. Lenger nord var det etablerte en liten leir med fem bygninger som under navnet Lager Sportzplatz Grorud hovedsakelig tjente velferdsformål. Her er to av bygningene bevart, hvorav messe- og velferdsbygget utmerker seg ved å ha postkortmotiver malt på veggene.

En brakke fra marinens leir på Hovedøya står også igjen, nemlig offisersmessen som ligger på sin opprinnelige plass i utkanten av leiren, rett ved klosterruinene. Denne har i mange år fungert som serveringssted og er nylig satt forbilledlig i stand av Oslo kommune. Videre står en tyskerbrakke igjen i Myntagata 2 som tilhører Akershus festning. Den er imidlertid forutsatt revet.

Tyskernes mangeartede virksomhet omfattet også sykehus, og nylig ble fire tyske bygninger fredet på Aker sykehus som under krigen gikk under

FOTO: BYANTIKVAREN I OSLO

Leiren på Bekkelagstunet / Ormsundleiren var en høystatus forlegningsleir bygget for Den tyske Marine. Som eneste gjenværende tyske leiren fra 2. verdenskrig i Oslo er den nå under fredning. Bildet viser to av kasernebyggene og spisebrakken i bakgrunnen.

navnet Kriegslazarett Sinsen. Det dreier seg her om murbygninger, med unntak av paviljongen for venerisk syke soldater. Denne var oppført i tre og tilhører en i norsk sammenheng svært sjelden bygningstype, noe som for øvrig også gjelder de to verkstedene på Skar og på Løren som også er fredet. Fra Lager Tonsen, rekreasjonsleir for østfrontsoldater, står en tømmerhytte tilbake ved bommen til Tonsenhagen.

Den eneste bevarte komplette tyskerleiren er Lager Ormsund, strategisk plassert i Ormsundveien nedenfor Ekeberg som del av okkupasjonsmaktens virksomhet på Nedre Bekkelaget. Leiren ble bygget for marinen av krigsfanger og består av ti bygninger. Anlegget virker langt mer solid og forseggjort i utførelsen enn flertallet av tyskerleire og indikerer dermed at den har vært

en «høystatusleir» på samme vis som marinens store Persaunet leir ved Trondheim, der U-båtpersonell i tilknytning til U-båtbunkerne Dora I og II ble forlagt – dette var kremen innenfor det tyske militærhierarkiet.

Gjenbruk av tyskerbrakker ble praktisert i stor skala i etterkrigstiden. Mange husker vel at Universitetet på Blindern drev undervisning i tyskerbrakker til langt ut på 1990-tallet. Men i dag eksisterer ganske få slike bygninger, etter at mange har forsvunnet i løpet av de seneste 20 årene. Så skal det nevnes at det i tillegg til de nevnte, gjenværende bygningene kan eksistere et og annet i tillegg, og særlig i form av tidligere blockhaus. Man har ingen oversikt over disse, men møter dem fra tid til annen i forbindelse med bygge- og rivesaker.

Av alle de 51 leirene og de nær 900 bygningene som tyskerne reiste i Oslo-området finnes det dermed i dag bevart omkring 40 bygninger fordelt på 13 adresser. Av disse er ni allerede fredet, mens Ormsund leir med sine ti bygninger samt Filmteateret for tiden er under fredning. De tre bygningene på Grorud er tidligere regulert til bevaring, i likhet med restene av Æreskirkegården. Øvrige kjente bygninger er ikke underlagt noe formelt vern.

Det finnes mange interessante temaer som det ikke har vært mulig å berøre i denne artikkelen, og mange temaer som fortjener utdyping. Byantikvarens innfallsvinkel har vært den kommunale forvaltningens behov for å skaffe seg oversikt over et stort og uoversiktlig felt. Arbeidet har foregått innenfor rammene av den daglige saksbehandlingen og er altså ikke et forskningsprosjekt. Siktemålet har vært å skaffe til veie et tilstrekkelig kunnskapsgrunnlag for å kunne vernevurdere byens gjenværende kulturminner fra andre verdenskrig. Denne artikkelen har derfor ikke som ambisjon å legge det komplette puslespillet om tyskerbyggeriet i Oslo, men å gi en situasjonsbeskrivelse, der hovedmotivene og mange viktige brikker nå er på plass, men der det er rikelig med rom for å passe inn hittil ukjente brikker. Med denne artikkelen håper vi å vekke interesse for tyskerbyggeriet, slik at det kan fremstå som et interessant forskningsfelt. Ikke minst Organisation Todts arkiver fortøner seg i den sammenheng som en spennende kunnskapskilde. Den voldsomme tyske tilstedeværelsen, og den nesten skremmende strukturerte

transformasjonen av byen under krigen fortjener å bli en tydeligere del av fortellingen om Oslo i forrige århundre.

Janne Wilberg er Byantikvar i Oslo. Hun har en magistergrad i kunsthistorie/arkitektur fra Universitetet i Oslo og har også studert jus og klassisk arkeologi. Hun har videre erfaring fra blant annet Miljøverndepartementet, Riksantikvaren og Forsvarsbygg/Nasjonale Festingsverk.

Kilder

- Byantikvarens fem artikler i Fortidsvern 2/2011:
Janne Wilberg: Krigens kulturminner i Norge – hva nå? Den andre verdenskrigs kulturminner i Oslo – en saga blott?
Mathilde Sprovin: Okkupasjonsmaktens kulturminner – problemstillinger ved vern og Bevaring
Mathilde Sprovin: Soldatkaserner til besvær? Om Ormsund leir
Ragnhild Sigurdson: Konsentrasjonsleiren Sachsenhausen – historien om terror og lidelse i forskjellige ideologiers lys
Forsvarsbygg: Landverneplan for Forsvaret – Oslo 2000
Søndre Nordstrand historielags publikasjoner:
Terje R. Diesen: Årbok 1989-90 - Tysk okkupasjon av Søndre Aker 1940-1945.
Terje R. Diesen: Årbok1986 - Milorg område 13130.
Terje Emberland og Matthew Kott: Himmlers Norge – nordmenn i det storgermanske prosjekt. Oslo 2012. Resultat av forskningsprosjektet «Norske frivillige i Waffen SS» ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter.
Roger Moorhouse: Berlin i krig - Liv og død i Hitlers hovedstad. Lysaker 2012.
Takk til Øyvind Reisegg og Erling Vold som har i bidratt vesentlig til å legge puslespillet om Oslo under andre verdenskrig og takk til Bekkelaget historielag ved Dag Jarnøy for velvillig bistand.